

УДК: 392. 3:943. 41:410

Өмүралиева Ж.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТУУГАНЧЫЛЫК ТЕРМИНДЕР

Өмүралиева Ж.

ТЕРМИНЫ РОДСТВА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

ZH. Omuralieva

KINSHIP TERMS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация: Макала кыргыз тилиндеги тууганчылык терминдерди сыпаттоого арналган. Тарыхый жактан алганда кыргыз тууганчылык терминологиясы патриархалдык үй-бүлө шартында калыптанган.

Негизги сөздөр: этнос, тилдин тарыхы, тилдин калыптанышы, тууганчылык терминдер, уул, кыз, ата, эне, апа ж. б.

Аннотация: Реферируемая статья посвящена выявлению и описанию системы терминов родства и свойства кыргызского языка. Исторически кыргызская терминология родства и свойства складывалась веками в условиях большой патриархальной семьи.

Ключевые слова: этнос, история языка, формирование языка, термины родства, сын, дочь, отец, мать, и т. д.

Annotation: Refereed article is devoted to the identification and description of the system of kinship terms and the properties of the Kyrgyz language. Historically, Kyrgyz kinship terminology and features evolved over the centuries in a large patriarchal family.

Keywords: ethnicity, history of language, the formation of language, kinship terms, son, daughter, father, mother, etc.

Кыргыз тилинин калыптанышы жана өнүгүшү кыргыз этносунун калыптануу тарыхы менен карым-катышта изилдениши зарыл. Бул туурасында академик А. Кайдардын төмөнкүдөй пикири бар: „Этнос тууралуу кээ бир даректүү маалыматтар бүгүнкү урпактарга археологиялык материалдар жана тарыхый жазма эстеликтер аркылуу жетиши мүмкүн. Бирок булардын баары – этнос басып өткөн өмүрдүн миң бир элеси гана. Этностун чыныгы бейнеси, болмушу анын тилинде гана, тили аркылуу урпактарынын эсинде сакталат. Этнос тууралуу даректүү маалыматтарды тек тил гана өз боюна сиңирип, сары майдай сактап, чачпай-төкпөй урпактарга жеткирет. Ошол касиетине байланыштуу тил – феномен“ [Кайдар 1998, 11].

Тууганчылык мамиле деп ата-эне менен баланын, ата-баба менен анын урук-тукумунун жана теги бир адамдардын ортосундагы байланышты айтабыз [Кара-оол 2004, 4]. Кыргыз тилинде тууганчылык терминология кеңири өнүккөн жана жыш колдонулат. Алардын басымдуу бөлүгү көөнө кыргыз тилине тиешелүү сөздөрдөн турат. Тууганчылык терминдерди төмөнкү топторго бөлүүгө болот: 1) адамдардын бири-бири менен жакын карым-катышына, ымала-алакасына байланышкан: ата, апа, эне, чоң эне, чоң апа, байке // аке, тага // тайке, уул, кыз, куда, кудагый, келин, күйөө, жээн, небере, жек-жаат, тамыр, тууган ж. б. ; 2) адамдын жаш курагына байланышкан аталыштар: перзент, бала, уул, катын, кемпир, кыз, жигит, чал, абышка курбу ж. б. ; 3) өтмө мааниде колдонулган туугандык

аталыштар: туяк, баш, кол, бото, кызыл аяк ж. б. Төмөндө айрым туугандык аталыштардын семантикасына токтолобуз.

Ата – 1. Эркек кишинин өз балдары тарабынан аталышы. 2. Жаштардын улуу эркектерге кайрылуусу. Байыркы түрк тилинде жана азыркы түрк тилдеринин көпчүлүгүндө колдонулат. Бай. Т. Ата [ДТС 26], өзбек тилинде ота, чуваш тилинде атте//ати; ошондой эле алтай, тува, хакас тилдеринде ада; башкыр, каракалпак, татар, уйгур тилдеринде да ата [ЭСТЯ 200]. Кыргыз тилинде башка түрк тилдериндей ата термини жардамчы сөздөрдүн айкалышы аркылуу бир катар туугандык мамилелерди дагы билгизет. Мисалы: кыргыз тилинде чоң ата, казак тилинде улы ата, башкыр тилинде олатай (оло+атай «дед»), татар тилинде дэү эти, чуваш тилинде асатте (асла «старший, главный»); кыргыз тилинде өгөй ата, башкырча үгэй ата, татар тилинде үги ата, каракалпак тилинде огей ата, түркмөн тилинде өвей ата, өзбек тилинде угай ота, чуваш тилинде болсо сене атте (жаңы ата) ж. б.

С. Жумалиев ата – ети – эти деген зат атоочтук уңгуну *эт* этиши менен семантикалык жалпы байланышта карайт. Анын ою боюнча, жаратылыштын табигый мыйзамы боюнча эркек затына жаратуучулук касиети танууланган (кыймыл-аракет). Экинчиден, адамзат коомунда атага үй-бүлөнү багуучулук, бүлө мүчөлөрүн турмуш жолуна салуучулук милдеттери да жүктөлгөн (балдарын үйлөнтүү, кыздарын турмушка берүү ж. б.) [Жумалиев 2015,].

Э. В. Севортян алтай, тува тилдериндеги *ада* формасын архаикалык форма катары эсептөө менен, анын тектеш ногой, башкыр, татар тилдериндеги «самец» маанисин эң алгачкысы болсо керек деп эсептейт [Севортян 200-201-б.].

Аталык. Байыркы кыргыз (түрк) термини. Термин «ата болду», «аталык кылууга ээ болду» маанисин туюнтат. Баланы башка бирөөнүн колуна тарбиялоо үчүн берүү, тууган-туушкан болуунун бир формасы. Өткөн доорлордо тектүү үй-бүлөлөр балдарын атайын тарбиялоо максатында карапайым адамга же башка бир үй-бүлөгө тапшырган учурлары кездешкен. 19-к. Кокон хандыгында аталык башкаруу институту болгондугу маалым. Кокон сарайында кыргыздардын белгилүү мамлекеттик саясий ишмерлери Нүзүп бий, Мусулманкул, Алымкул аталык, Алымбек даткалар хандар үчүн аталык функцияларын аткаргандыктары белгилүү. Бул фактылар Кокон ордосундагы кыргыздардын толук үстөмдүгүн чагылдырган [Каратаев 2015, 32].

Апа – «эне» аталышына синоним катары колдонулат. Айрым райондордо өз энесин «апа» деп, ал эми чоң энесин «эне» деп аташат. Байыркы түрк тилинде аба «мать», башкыр татар тилдеринде апа, апай, чуваш тилинде аппа «старшая сестра», «тетя», казак, кыргыз тилдеринде апа, өзбек тилинде опа «старшая сестра», «мать», казак тилинде кайрылууда апай «сестра», каракалпак тилинде апа «старшая сестра», түркмөн тилинде апа «тетя», уйгур тилинде апа «старшая сестра», азербайжан жана түрк тилдеринде абла «старшая сестра», якут тилинде аба «бабушка» (атанын энеси, эненин улуу эжеси).

Кыргыз тилинин Чүй жана Талас говорлорунда жана түштүк диалектинин Алай, Ноокат, Өзгөн райондорунда апаже//апше//апче//апше “улуу эже”. Бул жердеги **ча** компоненти (ача, эчи, эже) байыркы түрк тилиндеги ча//ача (ече) «старшая сестра» менен дал келет. Ошондой эле ошол кездеги ача «родственник» тува тилиндеги **ча** (ача, ачай «старшая сестра»), хакас тилиндеги пиче «сестра», улуг пиче «старшая сестра» менен сырткы формалык жагынан да, маанилик жагынан да окшошот.

Демек, сөздүн өнүгүү эволюциясы **че** > иче > ача > ече > эже > аба(апа)че//же> абиже > апче (апа-эже) түрүндө жүрсө керек. Башкача айтканда, апасынан кийинки эле улуу

эжесинин апа+эже деп атоонун негизинен апче деген кыскарган варианты пайда болгон. Бирок С. Каралаевдин вариантында аталган сөз орун албайт, анткени Ысык-Көл говорунда бул сөз айтылбайт [Жумалиев 2015, 224].

Эне – 1). Аялдын өз балдары тарабынан аталышы. 2). Жаштардын улуу аялдарга кайрылуусу. Азыркы түрк тилдеринин бардыгында түрдүү фонетикалык варианттарда кездешет. Байыркы түрк тилинде ана, кыргыз тилинде эне, хакас тилинде ине// иней, түркмөн тилинде эне, казак, татар, уйгур тилдеринде ана, өзбек тилинде она,

Э. В. Севортян ене тыбыштык вариантынын байыркы түрк-рун эстеликтеринде орун албаганын эскертүү менен, анын анна «мать», «матка», «бабушка» вариантын ана “мать”, “мама” деген баштапкы формасынан өнүгүп чыкса керек деп эсептейт [Севортян, 280-281]. Бирок түрк, монгол, тунгус-манжур жана корей тилдериндеги эне ~ ана ~ она ~ эмэ ~ эн’ из ~ эми ~ эм(э) формасынын түпкү номинациясы барып-келип эм (эмүү) деген этишке такалат. Бул жалпы алтайлык түпкү уңгудан эм, эмчек, эмчектеш, эмизүү деген сөздөр келип чыккандыгы байкалат [Жумалиев 2015, 226].

Аба – кыргызда кичүүлөрдүн жашы улуу эркектерди ызаттап аташы же чакырышы. Кыргызстандын кээ бир аймактарында «аба» сөзү менен жаш жагынан кичүүлөр аталаш туугандарын же жатындаш агаларын айтышат. Кыргыздардын түз урпактары болгон хакастарда «аба» - ата (сагайларда), «абаа» - качин-хакас, кызыл-хакастарда «улуу ага», «атанын жана чоң атанын иниси», «күйөөсүнүн агасы» маанисинде, эвфемизм түрүндө тотемдик жаныбар болгон аюуга карата да айтылат.

Баба – байыркы түрк тилинде баба «ата», түркмөн тилинде баба, гагауз тилинде боба, хакас тилинде баба «отец», азербайжан, башкыр, каракалпак, татар тилдеринде баба деп айтылат. Ал эми татар тилиндеги бабай варианты «старик», «дед», «дядя» (атанын же эненин улуу агасы) маанилерин туюндурат. Бул сөздүн тегин Э. С. Севортян ба-+ба деген бала тилиндеги тууранды сөздөн улам пайда болгондугун белгилеп, анын түрк, монгол, иран, семит, славян ж. б. тилдерге чейин таралганын эскертет [Севортян, 10-13]. К. К. Юдахиндин сөздүгүндө баба «дед, предок» иран тилине мүнөздүү сөз катары берилет.

Ага – үй-бүлөдөгү бир туугандардын же уруктагы эркектердин улуусу. Бул сөз жашы улуу башка кишилерге урматтоо иретинде да айтылат. Энесай кыргыздарында «ага» термини уруктун (сөөктүн) жетекчисин, диний түшүнүктөр жактан алганда эвфемизмди (мисалы, аюу), тотемди, фетишти туюнткан. Кыргыздардагы «тага» - «тай + ага» термини буга мисал боло алат.

Ака, аке – түштүк кыргыздарда «ага», «ава» аталыштарына синоним катары колдонулат. Бир тууган агаларына жана өзүнөн улуу эркек туугандарына кайрылууда колдонулат. Айрым райондордо келиндер кайнагаларына атын айтпастан «аке» деп кайрылышат. Бул туугандык термин тува, хакастарда да колдонулары белгилүү (Каратаев, 19).

Байке – (бай жана аке сөзүнүн биригишинен келип чыккан) – өзүнөн улуу эркек тууганына, ошондой эле жалпы улуу эркектерге урмат менен кичүүлөрү кайрылуучу сөз.

Тайке//тайаке//тага – эненин бир тууган ага-инилерине, аталаш туугандарына карата жээндердин туугандыгын аныктаган аталыш [Каратаев 2005, 275]. Кыргыз адабий тили менен анын түндүк говорлорунда тайаке (тай+аке) «эне жактан агасы» болсо, кыргыз тилинин түштүк говорлорунда тага варианты колдонулат. Эки термин тең эненин бир тууганын билгизип же эненин улуу-кичүү бир туугандарына карата айтылат. Аталган сөз башка тектеш тилдерде да кездешет. Маселен, М. Кашгариде тагай “дядя”, өзбек тилинде тога, уйгур тилинде тага (окшош маанилерде), алтай тилинде тай//таай, хакас тилинде тай,

түркмөн тилинде дайы, тува тилинде даай, бурят-монгол тилдеринде таабай «родство со стороны матери». Кыргыз тилинде тай//тайы «эне жагынан болгон туугандыкты» билгизет, мисалы: жаман тайын тааныбайт деген макалда эне жактан болгон туугандык жакындык айтылат.

Демек, тай деген эне жагынан болгон туугандык байланышты билгизүүчү компонент. Мына ушул тай компонентине ата, эне, аке, эже, жене, жезде сөздөрүнүн жалганышы аркылуу кыргыз тилинде тай+аке, тай+эже, тай+эне, тай+ата, тай+жеңе, тай+жезде сыяктуу туугандык мамилени туюндурган жаңы сөздөр пайда болгон. Ал эми тага деген тыбыштык форма тай+ага сөздөрүнүн оозеки кепте кыскарып айтылышынан улам келип чыккан.

Чоң ата – негизи эле түрк тилдериндеги адамдын өз уругуна, тегине байланышкан чоң ата, чоң апа // чоң эне деген туугандык аталыштардын жасалышына чоң, улуу деген кошумча сын атооч сөздөр катышкан. Мисалы: кыргыз тилинде чоң ата «дедушка» же чоң эне // чоң апа «бабушка», казак тилинде улы ата // дэу ата «дед», татар тилинде дэу эти «дедушка» же дэу эни «бабушка», башкыр тилинде олатай (оло+атай «дед»), чуваш тилинде асатте «дедушка» (асла «старший», «главный» деген маанилерди туюндурат) ж. б. Ушул сыяктуу айрым бир өзгөчөлүктөр монгол, тунгус-манжур тилдеринде сейрек болсо да сакталган: монгол тилинде эмэг эх // ээж «бабушка», манжур тилинде сакда аза (сакда «старший») «старушка», «матушка» ж. б.

Адабияттар:

1. Древнетюркский словарь. –Ленинград, 1969.
2. Жумалиев С. «Манас» эпосунун лексикасынын хроно-топологиялык стратификациясы. Докт. Дисс. Адистиги: 10. 02. 01 – Кыргыз тили. –Б., 2015.
3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзектіі мәседделері [Текст] / Ә. Қайдар. –Алматы, 1998.
4. Кара-оол Л. С. Термины родства и свойства в тувинском языке. АКД. –Москва, 2004.
5. Каратаев О., Эралиев С. Кыргыз этнографиялык сөздүгү. –Бишкек: Бийиктик, 2005.
6. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. –М., 1965.

Рецензент: к. филол. н., доцент Каратаева С. К.
